

УДК 821. 161.2.09

Л.П. Копейцева, В.М. Пилипчук

ЧАСОПРОСТІР ЯК ФОРМОТВОРЧА КАТЕГОРІЯ РОМАНУ Р. ІВАНИЧУКА «МАЛЬВИ»

Роман Іваничук – український письменник ХХ–ХХІ ст., один із незаперечних лідерів українського історичного роману, який за словами М. Слабошпицького, – є «хрещеним батьком цілої когорти молодих письменників» [7, с. 28].

Дослідники творчості митця (С. Андрусів, В. Дончик, М. Жулинський, Л. Новиченко, Ю. Покальчук, М. Слабошпицький, В. Яворівський, та ін.) аналізують його романістику, при цьому деякі з них відзначають далеко не блискучий початок творчості автора. Зокрема літературні критики 1950 – початку 1960-х рр. прискіпливо пильнували, аби прозаїк дотримувався «правди життя», звинувачували епічну форму Р. Іваничука в «аморальності», «несучасності». Поточні рецензії літературно-критичного плану, відгуки створюють досить строкате рецептивне поле епіки письменника, що особливо пожвавилися після публікації у 1968 році історичного роману «Мальви».

Цей твір приніс письменникові як успіх у читачів, так і критику з боку уряду, яка проголосила твір ідеологічно шкідливим «історичним романом без історії» [цит. за: 1, с. 11]. Проте для М. Слабошпицького «“Мальви” – не тільки роман з драматичною літератур-

ною долею, не тільки програмний твір письменника... “Мальви” – абсолютно гармонійне поєднання матеріалу твору і його стилізованого вираження. Науковець наголошував, що такий художній синтез не часто зустрічається в нашій прозі» [7, с. 47].

На думку В. Яворівського, «“Мальви” – дуже професійний і цікавий твір, який спонукає нас задуматись над історією, сучасністю, майбуттям свого народу. ... він розпочав велику серію творів самого Іваничука і поклав початок перспективній і багатообіцяючій літературній тенденції» [8, с. 174 с.].

Фольклорист Я. Гарасим зазначив, що Роман Іваничук є живим «літописцем своєї епохи» [1, с. 8].

Погоджуючись з висловлюваннями вітчизняних літературознавців, вважаємо, що Р. Іваничук спрямував свій письменницький талант в історію як сучасник, мислитель, який дошукується джерел духовної краси і наполегливої віри нашого народу в «його найсвятіші ідеали, осяяні духом патріотизму, національної гордості за Україну і її народ» [4, с. 313].

Отже, дослідження роману-балади «Мальви» в часопросторовому аспекті вбачається актуальним для сучасного літературознавства.

Оскільки час і простір – взаємозв'язані стуктуранти художнього тексту, розглянемо їхні форми реалізації у романі митця. Художній час, на думку Д. Ліхачова, залежно від творчого задуму автора, може співпадати з реальним часом об'єктивної дійсності, спиратися на майбутнє або бути невизначеним [4, с. 38].

Художній час у романі «Мальви», на наш погляд, існує в декількох іпостасях: час дійсності персонажів, авторський час, та час діяльності реципієнта цього твору. Письменник змалював у романі події, що відбуваються у середині XVII ст. – напередодні та під час національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Уже з перших сторінок твору ми потрапляємо в реально минулий час: «Весною тисяча вісімнадцятого року гіджри разом з багатьма галерами, каторгами і паштардами причалила до Кафської пристані невелика турецька фрегата» [2, с. 3.]. Реципієнту незрозуміло, чому саме 1018 рік, тому автор дає коментар цієї дати: за нашим літочисленням це 1640 рік.

Поруч з історичним сюжетом, поєднанням історичної правди з художньою, історичних осіб (козак Самійло, Сагайдак, Тарас Трясило, Байда Вишневецький, Богдан Хмельницький – Амурат IV, Азем-паша, Ібрагім) із вигаданими персонажами роману про минуле притаманні: зв'язок із сучасністю; баладна побудова; суміщення різних часових площин; творче опрацювання набутків фольклору та філософська заглибленість. До поетики історичного роману літературознавцями [3; 4] висувається вимога часової дистанції (не менше, ніж вісімдесят років) та історичної основи (документальність). І хоча чітко простежити часову дистанцію у романі не можливо, проте, якщо охопити спогадові події, вважаємо, що ця ознака письменником витримана.

Отже, художній час у кожній частині твору різний, до того ж часові межі розширюються за рахунок ретроспекцій, що виявляються у двох формах – спомини персонажів та об'єктивна авторська оповідь, відіграє подвійну роль (експозиція характеру героя і розкриття внутрішнього зв'язку життєвих явищ. В аналогічних площинах формується й символічно переосмислений художній простір, який веде від місця дії до внутрішніх смислів твору. Це історія життя полонянки з України Марії, її поневіряння на чужині з дочкою Соломією, яку вона вже тут, у Криму, назвала Мальвою, сподіваючись, що виживе дочка, як вижили занесені вітрами з українських степів квіти: «мальви – ті самі, що пишалися разом із соняшниками, рівні з ними, біля українських білостінних хат. Там пишалися. А тут ховались у колочий курай, низькі, збідовані, та все-таки живі. Тож повірила Марія, що дочка теж виживе, як ці квіти на чужій землі, якщо тільки назве її Мальвою» [2, с. 9].

Марія мріє знайти своїх синів, один з яких «чорнокудрий та темноокий» [2, с. 16] ще в Україні малим хлопцем був викрадений циганами, як і багато інших слов'ян, з метою продажу на невольничих ринках Туреччини або Кримського ханства; другий – чотирнадцятирічний «білявенький був, мов соняшник, і очі мав голубі» [2, с. 16], захоплений татарами в полон.

Поряд з глибоким філософським осмисленням української історії, у творі є надзвичайно цікаві перипетії, багато різноманітних

сюжетних ліній, реалістичне зображення даної епохи. Проте, як говорить В. Яворівський, «Іваничук був вельми уважним у змалюванні деталей побуту, звичаїв і моралі тогочасного суспільства, але у цих питаннях тримався “золотої середини”» [8, с. 31].

Заглибленість у історичний матеріал, майстерне відображення національно-історичної атмосфери часу, романтична тональність твору, поєднання конкретно-реалістичних прийомів з умовними, авторське жанрове визначення (роман-балада), говіркове забарвлення художнього мовлення – ті визначальні типологічні виміри жанру роману «Мальви» Р. Іваничука, які дозволили йому втілити провідну ідею, пов'язати минулі події із сучасним життям, надати трагічній українській історії загальнолюдського звучання.

Р. Іваничук майстерно відтворив історичні реалії: «Журилась Україна, бо йшли ляхи на три шляхи, а татари на чотири, і плакало небо над молочним степом і над людьми, що нижче трав падали, плакало. Чорним, Кучманським, Покутським і Муравським шляхами пролетіла з гиком татарва – хто тепер її зупинить? Закачували Підкову ляхи, вмер Сагайдачний від турецьких ран, вбили Остряницю таки свої на висланні в Чугуєвому городищі, внук Байди Ярема...» [2, с. 32] Не викликає сумніву образотворче значення хронотопу, оскільки час набуває в ньому чуттєво-наочного характеру. Це так званий зовнішній хронотоп. Внутрішній часопростір охоплює духовний світ персонажів, їхню свідомість, пам'ять, уяву [4, с. 127].

Беззаперечно, історія в романі митця – це велетенський час і простір людського життя.

Головними персонажами Р. Іваничук обрав звичайних людей, які потрапили у турецьку неволю. Про свій задум до хронотопу персонажів Р. Іваничук писав: «Я покажу різні соціальні типи, характерні для суспільних формацій, в яких панує самовлада окремої людини або кліки: тиранів, самодурів, підлабузників, некоронованих правителів, мудрих, але безсилих політичних імперських діячів, героїв, перевертнів, рабів; прослідкую процеси формування вождя й прозріння відступника, ... а теж прозріння народу, котрий в силу історичних обставин був змушений поневолювати народи інші» [3, с.

34]. Вони приречені на забуття своєї Вітчизни, звичаїв, але їхні долі складаються по-різному.

Оскільки у романі-баладі письменником створено дві антитектичні моделі світів: українського та татарсько-турецького, то можна умовно виокремити кілька образних підсистем, що витворюють цілісну систему образів твору. Система персонажів, що репрезентують український світ, (образ Марії, безіменної жінки-полонянки, яка нагадувала Аліму про Україну і загинула від його рук, Стратон); образи зрадників (такою виявилася доля яничар – синів Марії – Алім й Селім, які стають на службу до завойовників. Перед ними у різний час постає одна й та ж проблема: змиритись та підкоритись чужій системі або все життя страждати, але залишатись вірним своїй релігії та вітчизні. Кожен з них вибирає свій шлях. Алім – підкоряється і служить чужинцям. З лютою ненавистю Алі (Андрій) промовляє: «“Козак, козак, козак!” Алім відчув тепер гостріше, ніж будь-коли, як він ненавидить те плем'я, яке його породило!.. Це слово іноді доводило юнака до сказу, він не раз вихоплював ятаган із піхви, щоб... Та не було під руками того козацького племені, яке хотілося вирубати дощенту» [2, с. 47]. Селім швидко піддався впливу чужої цивілізації, проте він намагається щось зрозуміти зі свого минулого і розібратись у теперішньому. Для розкриття психологічної характеристики, що виявляється в рухах, діях персонажів, митець використовує статичний портрет, постійно акцентуючи риси-деталі.

Фактично кожен образ твору є носієм певного ідеологічного концепту, позитивної або ж негативної програми дій, що створює повний спектр типажів обраного історичного періоду.

Особлива увага в романі письменника надається художньому моделюванню жіночих образів, позитивне сприймання яких умовно наголошує екзекутивність українського характеру, його життєдайну енергію. Головні героїні роману – Марія, Мальва, які живуть і підкоряються чужій системі, зовні їй, а всередині, повністю заперечуючи, намагається не піддатись їй і пам'ятати про рідний край. Величним, на нашу думку, є образ Мальви, яка обрала собі шлях життя в чужій системі, проникнення у верхівку її влади, підробленої покори, а насправді відчайдушної праці на благо своїй батьківщині: «Мамо, а

може, того хотів твій Бог, щоб мене в ясир забрали, щоб я забула своє і аж тоді розбудилась від рідної пісні, коли стала ханською дружиною? Може, мені призначено більше добра вчинити для твого краю, ніж народити козакові дитину? Кажеш – хан іде на поміч козакам? І може зрадити їх? Я на дам йому цього вчинити, він любить мене. А тепер я розпалю його любов ... і стане він вірним Хмелеві навіки» [2, с. 176]. Саме у відтворенні долі персонажів спостерігаємо, що автор перебуває то в одному і тому ж просторі з ними (виступає тут в образі меддаха Омара), який повернувся після довгої перерви на землю й промовляє: «О люде османський ... Коли тобі вистачить свого власного добра, занехаяного, нерозкопаного? Чого повзеш ти на чужі землі?» [2, с. 3], часто в іншій часовій площині (переносить час Радянського Союзу у часи Османської Імперії. Проведення чітких паралелей між двома епохами історії України)

Таким чином, подання конкретних історичних довідок у структурі тексту, уведення знакових постатей минулого до образної системи твору демонструє вміння Р. Іваничука детально віддзеркалювати саму історичну епоху, створювати враження достовірності описуваних подій.

Філігранні поетикальні засоби Р. Іваничука, частотність уведення своєрідної символіки (мальви, плющ, образ Марії, як символічний образ страдницької долі України; модифікація образно переосмисленого історичного часу і простору) надають тексту романтично забарвленої тональності.

Література

1. Гарасим Я. Послання до сучасників / Я. Гарасим // Літературно-публіцистичні статті. – Львів: Світоч, 2002. – С.8.
2. Іваничук Р. Мальви (яничари). Орда [Текст]: романи / Р. Іваничук. – Харків: Євроекспрес, 2000. – 416 с.
3. Іваничук Р. На зламі епох мусимо творити відважно й талановито: призначення слова / Р. Іваничук // Літ. Україна. – 2009. – 5 лют.
4. Лихачов Д. Матеріали дискусії. Літературоведение и лингвистика / Д. Лихачов. – Киев, 1987. – С. 25.
5. Лотман Ю. О трех функциях текста / Ю. Лотман [Под. ред. В. Кантора]. – М.: РОССПЭН, 2009. – 309 с.

6. Меч і мисль: творчість Р. Іваничука у національних вимірах української культури: зб. наук. праць. Серія Укр. філологія. – Львів; Ужгород: Гражда, 2009. – 336 с.

7. Слабошпицький М. Роман Іваничук. Літературно-критичний нарис / М. Слабошпицький – К.: Основа, 1989. – 347 с.

8. Яворівський В. Твори: у 5 т. / В. Яворівський. – Т. 5. – К.: Фенікс, 2008. – 528 с.

Анотація

Л.П. Копейцева, В.М. Пилипчук. Часопростір як формотворча категорія роману Р. Іваничука «Мальви».

Стаття присвячена розгляду історичного роману Р. Іваничука крізь призму визначення поетикальних домінант письменника. Автори досліджують творчість митця з огляду визначення формотворчих категорій художнього тексту. У цьому спектрі з'ясовуються часопросторові координати роману-балади «Мальви», констатується, що художній часопростір залежить від вираження його автором, від взаємозв'язку реального світу й світу художнього і виявляється у декількох іпостасях (сюжетних, фабульних, історичних). Зроблено акцент на тому, що художній час у кожній частині твору різний, до того ж часові межі розширюються за рахунок ретроспекцій, що виявляються у двох формах – спомини персонажів та об'єктивна авторська оповідь. Досліджуються дві антитетичні моделі світів: українського та татарсько-турецького; аргументовано, що кожен образ твору є носієм певного ідеологічного концепту, позитивної або ж негативної програми дій.

Ключові слова: часопростір, формотворча категорія, часопросторові координати, сюжетні, фабульні, історичні іпостасі.

Аннотация

Л.П. Копейцева, В.Н. Пилипчук. Пространство как формообразующая категория романа Р. Иваничука «Мальвы».

Статья посвящена рассмотрению исторического романа Р. Иваничука сквозь призму определения поэтикальных доминант писателя. Авторы исследуют творчество писателя учитывая определение формообразующих категорий художественного текста. В этом спектре выясняются координаты времени и пространства в романе-балладе «Мальвы», констатируется, что художественное пространство зависит от выражения его автором, от взаимосвязи реального мира и мира художественного и проявляется в нескольких ипостасях (сюжетных, фабульных, исторических). Сделан акцент

на том, что художественное время в каждой части произведения разное, к тому же временные рамки расширяются за счет ретроспекций, проявляющихся в двух формах – воспоминания персонажей и объективное авторское повествование. Исследуются две антитетичные модели миров: украинского и татарско-турецкого; аргументированно, что каждый образ произведения является носителем определенного идеологического концепта, положительной или отрицательной программы действий персонажей.

Ключевые слова: пространство, формообразующая категория, пространственно-временные координаты, сюжетные, фабульные, исторические ипостаси.

Summary

L.P. Kopieitseva, V.N. Pilipchuk. Time space as a formative novel category in R. Ivanychuk's «The Mallows».

The article is devoted to the analysis of the historical novel by R. Ivanychuk through the prism of the definition of poetic dominants of the writer. The authors explore the creative works of the artist, give the definition of formative categories of literary text. In this spectrum timespace coordinates of the romance ballad «The Mallows» is determined, it is stated that art time space depends on the expression of its author's interrelation with the real world and the world of art and it is found in several guises (story, fable, history). The accent is made on the fact that each time the artistic time of the work is different, besides the time limit is extended by memories, manifested in two forms – memories of the characters and the objective author's story. Two antithetical models of the world: Ukrainian and Tatar-Turkish are studied. It is proved that each image is a carrier of a particular ideological concept, positive or negative action program.

Key words: time space, formative category, timespace coordinates, story, fable, historical incarnation.